

УДК 947.6
ББК 63.3(4Бел)
М74

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ

Рэдакцыйная калегія: М. Ф. Бандзелікаў (адказны рэдактар),
І. І. Багдановіч, Д. У. Дубінін, І. П. Калечыц

М74 **Мой родны край:** Матэрыялы студ. навук.-практ. канф. 30 крас. 2004 г.,
г. Мінск.— Мн.: БДПУ, 2004.— 52 с.
ISBN 985-435-896-8

У матэрыялах канферэнцыі даюцца малавядомыя звесткі з рэгіянальнай гісторыі Беларусі. Разглядаюцца пытанні этнаграфіі, археалогіі, краязнаўства. Вызначаюцца шляхі патрыятычнага выхавання моладзі.

Адрасаваны студэнтам гістарычных факультэтаў, выкладчыкам, настаўнікам і ўсім, хто цікавіцца гісторыяй Бацькаўшчыны.

УДК 947.6
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 985-435-896-8

© Калектыў аўтараў, 2004
© ВВЦ БДПУ, 2004

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»

МОЙ РОДНЫ КРАЙ

*Матэрыялы студэнцкай
навукова-практычнай канферэнцыі
30 красавіка 2004 г., г. Мінск*

Мінск 2004

Гістарычнае краязнаўства з'яўляецца адным з важнейшых сродкаў адукацыі і выхавання чалавека. Краязнаўчая работа — гэта навуковы пошук, адкрыццё новага, невядомага, хаця б для сябе самога. Пошук, які пачынаецца з пытанняў: «Хто мы? Адкуль мы?», гэтыя пытанні і, адпаведна, цікаўнасць да сваёй малой радзімы ўзнікаюць яшчэ за школьнай партай. Развіццё гэтую цікаўнасць, надаць ёй новы імпульс — вельмі важная задача ўніверсітэта.

Краязнаўчая работа і яе матэрыялы становяцца ўплываюць на павышэнне якасці адукацыі, спрыяюць патрыятычнаму, эстэтычнаму выхаванню студэнтаў, іх ўсебаковаму развіццю. Менавіта таму на гістарычным факультэце ўжо ў другі раз праводзіцца навукова-практычная краязнаўчая канферэнцыя. Яна заклікана таксама даць штуршок, асабліва студэнтам першага курса, да навуковага пошуку, зрабіць вынікі гэтай навуковай працы агульнавядомымі і, тым самым, яшчэ болей заахоціць да яе студэнтаў. Большасць дакладаў, якія прагучалі на канферэнцыі, — гэта даклады менавіта першакурснікаў. Таму ёсць спадзяванні, што іх першыя крокі ў навуку будуць мець працяг.

Сімвалічна, што сваі першыя крокі ў навуку яны робяць з вывучэння сваёй малой радзімы.

Перед тем, как приступить к анализу памятников археологии, связанных с присутствием норманнов в белорусском Подвинье, рассмотрим политический, географический и экономический факторы, способствующие проникновению скандинавов на территорию Полоцкого княжества.

В 862 г. скандинав, член рода Рюрика, садится на княжение в Полоцке [1, 159]. Уже через несколько лет мы можем наблюдать здесь военные действия, периодически возобновляющиеся в последующие годы и столетия. Инициатором их являлся Полоцк, ставивший своей целью вооруженным путем отстоять необходимые для экономического процветания и успешного соперничества с Новгородской и Киевской землями. Процесс обособления и противопоставления Полоцка остальным древнерусским землям протекал постепенно. Геополитические условия княжества способствовали его активному укреплению и развитию. Это позволило зародиться сепаратистским настроениям, которые уже определенно видны в конце X в. Во время вооруженных столкновений, полоцкие, новгородские и киевские князья, будучи сами норманнского происхождения, нередко использовали наемный варяжский контингент, составляющий важную для местной власти боевую силу. Согласно «Эймундовой Саге» значительную помощь Брячиславу оказал Эймунд со своими людьми, перешедший на службу в Полоцк из-за разногласий об оплате с Ярославом [2, 6]. Считается, что на тот момент у скандинавского конунга в подчинении было около тысячи соотечественников [3, 11]. В 1106 г. против земгалов был использован практически весь боевой потенциал Полоцкого княжества — 14 тысяч человек, куда помимо профессиональных воинов входило и ополчение — «рубленая рать» [3, 16]. Если учесть, что к XII в. изменение в численности Полоцкого войска не было обусловлено какими-либо политическими событиями, то возможно предположить, что норманны составляли «отборную» одну четырнадцатую войск Брячислава. О значимости скандинавов как воинов свидетельствует тот факт, что жалование их при дворе Ярослава в 3, 6 раза превышала сумму для остальных гридней новгородского князя [3, 11]. Таким образом, в Беларуси отчетливо просматривается военная миссия скандинавов.

На сколько значителен политически и экономически, для всей Киевской Руси, был путь «из варяг в греки», настолько же важен для земель Кривичей был Двинский путь. Согласно шведской Гутасаге: «ля 1030 году Ингвар Дальняход зь сябрамі праплыў па раце Дзвіна праз Русь у Грэцыю» [4, 4]. Есть сведения о Двине и в надписях рунических камней Упланда. [4, 39]. Как утверждает Котлярчук: «Клясычны шлях «з варагаў у грэкі» быў на шмат менш эфектыўны за ягоны полацкі варыянт. Праз Рускую затоку і Даугаву—Дзвіну можна было хутчэй выйсці ў Дняпро і Чорнае мора» [4, 8].

Было ли это так, не совсем ясно. Во всяком случае, досконально выяснить это можно, лишь попробовав пройти обоими путями с помощью средств передвижения, абсолютно идентичных раннесредневековым скандинавским. И то, вывод будет не точен из-за изменившихся природных условий и утраченных умений средневекового мореходства. Но предположим, что данное утверждение верно. Тем более, если взглянуть на карту, с Котлярчуком трудно не согласится. Тогда почему центр скандинавской колонизации оказался далеко на северо-востоке от среднего течения Западной Двины? Ведь наверняка варяги IX в., бравшие дань с Кривичей, знали о существовании Двинского пути. О том, что словене занимали главенствующее положение по отношению к кривичам, нам не известно. Помимо разрешения междоусобиц среди славян, защиты их и получения дани в замен, для скандинавов всегда важен был вопрос торговли, а значит удобных

путей сообщения. И так, о Двинском пути знали, но часто ли им ходили, если центром взаимной ассимиляции скандинавов и славян стали Ладожско-Новгородские земли, а упоминания о путешествиях по Двине относятся уже скорее к закату эпохи викингов XI—XII вв.? Скорее всего, не очень. Причина этого на наш взгляд в том, что скандинавских мореходов, направлявшихся к устью Западной Двины, сильно беспокоили эсты Моандаундского архипелага, а также балты, жители более южного побережья. Так, говоря о Чуди, приглашавшей на княжение Рюрика, необходимо подчеркнуть ее континентальную принадлежность. Что же до уроженцев о. Эйсюла (другое скандинавское название о. Саремаа), то они издавна славились своей воинственностью, часто промышляли морским грабежом и в защите от кого-либо не нуждались. Скорее наоборот. Так Олав Трюгвассон — норвежский конунг, современник Владимира, в детстве был захвачен в рабство эстонскими викингами [5, 386]. Положение дел не сильно изменилось и несколько веков спустя. Об активной пиратской деятельности эстов на Балтике сообщает «Хроника Ливонии» Генриха Латвийского. В XIII в. «саремаасцы и курши часто совершали набеги на Швецию и Данию, брали местное население в рабство, продавая потом другим язычникам» [6, 23]. В таких условиях скандинавскому кораблю, чтобы зайти в Рижский залив приходилось буквально «задевать правым бортом» вышеупомянутый о. Саремаа (миновать его было невозможно). Тем не менее, торговля по Двинскому пути шла, и преимущественно в Беларуси, о чем свидетельствуют артефакты скандинавских центров Подвинья. Находки норманнского происхождения на территории нашей родины по сравнению с Латвией преобладают при соотношении 30:5 [4, 20]. Этот факт лишней раз доказывает недружелюбие прибалтов по отношению к скандинавам в рассматриваемое время. Развитие торговых контактов прогрессировало пропорционально укреплению Полоцкого княжества, что доказывает резко возросшее количество западноевропейских монет вкладах, спрятанных по Двине, датируемых XI в. [4, 10].

Таким образом, из-за процветавшего в окрестностях Рижского залива грабежа со стороны эстонских викингов и непосредственной близости пиратских гнезд, Двинский путь не имел столь важного значения для Киевской Руси, как путь «из варяг в греки». Тем не менее, он функционировал и играл роль в проникновении и передвижении по Беларуси военных дружин и торговых миссий скандинавов, то есть имел большое значение для Полоцкого княжества.

Основными археологическими комплексами, содержащими свидетельства о присутствии здесь скандинавов, являются Полоцк, Масковичи и Прудники.

В Полоцке обнаружено довольно большое число находок скандинавского происхождения: каролингский меч (X в.), витой перстень (XI в.), игровая кость с рунической надписью (XIII в.), ледоходные шипы на сапоги (XIII в.), ключи от замка (X—XI вв.), весовые гирьки. Часты находки в Полоцке кузнечных орудий труда, которые использовались в мастерских скандинавских ремесленников. Обращают на себя внимание многочисленные находки кожаной обуви с особым тиснением, характерным для Скандинавии, и не типичным для славянского производства [4, 13-14]. Анализ перечисленных вещей позволяет сделать вывод о присутствии норманнов в Полоцке вплоть до XIII в. Все вещи, за исключением меча, который, впрочем, мог принадлежать и славянскому воину, скорее всего находились в пользовании пришедших сюда северных гостей. Шипы вряд ли могли пригодиться в условиях, где нет обледенелых гор, украшения того времени имели прежде всего значения оберега, а в представлении древнего славянина обереги чужестранцев вряд ли были признаны. Помогать через талисман могли только свои предки, чужие же всегда в древнеславянской мифологии считались недобрыми духами — навьями. Руны так же могли использоваться исключительно скандинавами. Вот почему знаки письменности, предметы языческого культа норманнов

всегда особенно весомо и неоспоримо будут говорить в пользу скандинавского присутствия. Мы имеем письменные сведения о норманнах, как воинах в Полоцке, весовые гирьки подтверждают скандинавскую торговлю по Двинскому пути. Полоцк, как и всякая столица, сочетал в себе функции экономического, политического, а значит и военного центра.

Рассмотрим иной археологический памятник — Прудники. Данное поселение являлось опорным центром скандинавской международной торговли на Двинском пути и располагалось в полутора километрах от Западной Двины, вверх по реке Вятя. Здесь найдены преимущественно норманнские весовые гирьки, дирхемы, цветные бусы, перстень [4, 19-20]. Находки датируются второй половиной X—XI вв., т.е. относятся как раз к рассматриваемому периоду.

Иное значение имели Масковичи — военный форпост Полоцкого княжества на границе с территорией балтских племен во второй половине IX — начале XIII вв. [4, 18]. То, что это было типичное норманнское поселение, не вызывает сомнений, поскольку его планировка и застройка в форме круга со вписанным крестом характерна исключительно для древнего оборонительного зодчества скандинавов [6, 383]. Данный комплекс располагается на расстоянии шести километров от Браслава. Выход от крепости викингов к Западной Двине следует через систему Браславских озер и по р. Друйка. Тут обнаружены выполненные на кости изображения кораблей и вооруженных скандинавов, оружие норманнского происхождения: ланцетовидных наконечников стрел и копий, поля для игр, а также популярные среди скандинавов тавлеи [4, 15—17]. Но самое главное, здесь найдено около 100 рунических знаков, вырезанных по кости. Интересен тот факт, что среди рун присутствуют некоторые буквы кириллицы. А.Котлярчук считает такой с критикой результатом того, что авторами надписей были славянизированные скандинавы, крещенные по восточному обряду [4, 18]. Примерно того же мнения Л.У.Дучиц [8, 15]. Таким образом, Масковичи могут считаться ярким примером взаимовлияния норманнов и славян.

Археологическое присутствие норманнов в Подвинье прослеживается с IX—XIII вв. Здесь существовало два скандинавских центра: Прудники и Масковичи. Если функцией первого была преимущественно торговля, то второго — военная охрана западных рубежей Полоцкого княжества. Так, Дучиц предполагает, что изначальное название этого населенного пункта было «Рубеж» [7, 15]. Полоцк, будучи столицей княжества, центром международных отношений в этой земле, крупнейшим военным и экономическим пунктом, содержит значительные следы пребывания здесь норманнов, роль их здесь была велика, как в торговой, так и в военной сфере. Конечно, белорусские поселения норманнского происхождения не могут сравниться по величине и значению с такими пунктами варяжского пребывания в Восточной Европе, как Старая Ладога, Новгород, Гнездово и Киев. Но на локальном уровне в масштабах Полоцкого княжества они столь же важны. Равно, как путь «из варяг в греки» являлся артерией регулирующей жизнь Новгородского и Киевского княжеств, так и Двинский путь имел такое же значение для Полоцкого. В силу определенных причин, таких как разбой эстов и балтов, несколько перефирийное расположение Полоцка, здешние пункты скорее всего не имели такого же объема товарного и денежного обращения, как Киев и Новгород. Тем не менее, они оживляли экономику кривических земель, делали наше государство более обороно- и конкурентоспособным на международной и Восточноевропейской арене.

Литература

1. Нидерле Л. Славянские древности. 2-ое издание. М., 2001.
2. Заяц Ю.А. Полоцкие события «Саги об Эймунде». Полоцкий летописец. Мн., 1993

3. Ласкавы Г.В. Да пытання аб арганізацыі і складзе ўзброенных сіл полацкай зямлі ў канцы XI—пач. XIII ст. Гістарычна—археалагічны зборнік. ч.2. Мн., 1993.
4. Котлярчук А. Швэды ў гісторыі і культуры Беларусі. Мн., 2002.
5. Корні Ігдрасіля. Сост. О.Смирницкая. М., 1997.
6. Девы бита. Сост. Н.Будур. Тигры моря. Введение в викингологию. М., 1996.
7. Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско- норвежских политических отношений последней трети X — 1-ой пол. XI вв. М., 2000.
8. Дучыц Л.У. Маскавічы. Полоцкий летописец. Мн., 1993.

ВЫЦІНАНКА ГАРАДЗЕНШЧЫНЫ

Г. Турку

У народным мастацтве Беларусі ёсць практычна забытыя яго віды, якія перажылі ў свой час параўнальна кароткі, але яркі росквіт. Рэдкія ўцалелыя ўзоры іх сёння яшчэ можна адшукаць, вывучыць, увесці ў навуковы і культурны ўжытак. На жаль, гэта практычна немагчыма ў адносінах да мала вядомага сёння мастацтва стварэння ўзораў з паперы, што атрымалі назву выцінанак (выразанкі, выразкі, выстрыганкі).

У канцы XIX ст. і асабліва ў першай палове XX ст. ажурныя папяровыя ўзоры можна было бачыць практычна ў любым інтэр'еры сялянскага жылля. Новы кароткачасовы росквіт яны перажылі ў пасляваеннае дзесяцігоддзе, затым канчаткова зніклі, пакінуўшы след толькі ў чалавечай памяці.

За апошняе дзесяцігоддзе пачалося адраджэнне выцінанкі — віда народнага традыцыйнага мастацтва беларусаў.

Выцінанкі маюць старажытную гісторыю, звязаную з вынаходніцтвам паперы ў старажытным Кітаі. У познім сярэднявеччы праз Персію і Турцыю яны трапляюць ў Еўропу і ў XVIII-XIX стст. былі ўжо пашыраны амаль па ўсёй яе тэрыторыі. Адна з разнавіднасцяў — сілуэты — была надта папулярная ў дваранскім і гарадскім асяроддзі, імі займаліся многія вядомыя мастакі. Выразаныя з чорнай паперы сілуэты партрэтаў фігуры людзей і нават цэлыя сюжэтныя кампазіцыі аздаблялі сядзібныя інтэр'еры, дзімскія альбомы, выкарыстоўвалі як падарункі [1, 200].

Аднак народныя выцінанкі аналогій з сілуэтамі не выяўляюць і маюць іншае паходжанне. Іх узнікненне і бытаванне абумоўлены двума асноўнымі фактарамі: пашырэннем у народным побыце паперы і зменамі ў характары інтэр'ера жылля беларусаў (як і іншых суседніх народаў). Ужо ў канцы 19 стагоддзя многія хабы былі амаль усюды выцеснены «чыстымі», што дало магчымасць іх аздабляць, аздаць больш прывабны выгляд.

Карункі з белай, чорнай ці каляровай паперы аздабілі сідзчы, балькі, паліцы для посуду і абразоў, выконваючы тую ж дэкаратыўную ролю, што і посудзікі, ручнікі, раслісныя кувры, саламяныя павукі. «У добрай гаспадыні нават каля печы былі выразаныя фіранкі», — казалі ў некаторых вёсках Панямоння [2, 38-51].

Аднак нетрывалы матэрыял і лёгкасць выканання выцінанак абумовілі адпаведныя адносіны да іх. Папяровыя ўзоры не зберагалі, яны пераўтвараліся ў адрэзкі, што перадаваліся з пакалення ў пакаленне. Першыя сям'ямі, звычайна да Вялікадня, калі мылі, чысцілі, бялілі жыллё, старыя выцінанкі мянялі на новыя, бо за год яны паспявалі набыць непрывабны выгляд. Захоўваць жа іх з практычнага пункту гледжання не мела сэнсу.

Як відаць, пашырэнне выцінанак ў народным побыце беларусаў (як і іншых суседніх народаў) у канцы XIX — 1-й палове XX стст. — з'ява натуральная, выкліканая аб'ектыўнымі

прычынамі. Таму нельга згадзіцца са сцвярджаннем польскага даследчыка І. Грабоўскага, быццам беларускія і ўкраінскія выцінанкі інспіраваныя польскімі ўзорамі [3, 49], якім і сапраўды трэба аддаць належнае за іх высокі мастацкі ўзровень і масавасць бытавання. Блізкасць матываў і формаў польскіх, беларускіх, украінскіх, літоўскіх, славацкіх выцінанак — не абавязкова сведчанне запазычанняў. Яна можа быць выклікана аднолькавымі прыёмамі працы, матэрыяламі і інструментамі, нарэшце, блізкімі ўмовамі жыцця суседніх народаў, што добра відаць па іншых відах народнага мастацтва. Больш справядлівым будзе ўлічыць культурны ўзаемаўплыў, што ў сапраўднасці заўважаецца ў мастацтве суседніх народаў.

Складанае пытанне — вызначэнне тэрмінаў, якімі абазначалі папяровыя ўзоры і іх матывы, паколькі ўспамінаюцца стараўжытныя адлюстраваныя параўнальна позні пласт іх бытавання. У самых агульных рысах можна зрабіць наступныя вывады. Тэрмін «выцінанка» пераважна ў на захадзе Беларусі (а таксама ў Польшчы і на Украіне). На ўсходніх і цэнтральных тэрыторыях бытавалі назвы «выразанкі», «выразкі», сустракаліся яны і на захадзе, галоўным чынам, у праваслаўным асяроддзі. Спарадычна ў розных рэгіёнах трапляюцца тэрмін «выстрыганкі» (у Славакіі — выстрыговачкі). Побач з такімі тэрмінамі, што абазначалі спосаб вытворчасці, шырока бытавалі і назвы, якія ўказвалі на канкрэтнае прызначэнне папяровых узораў. Так, круглыя разеткавыя выцінанкі, якімі аздаблялі сцены, часта называлі «кветкі», папяровыя ўзоры на вокнах — фіранкі, трохвугольныя сурвэткі на паліцы — вугольнікі. Несумненна, што ў кожным рэгіёне бытавалі мясцовыя назвы, забытыя разам з вырабамі.

Тэхналогія выканання выцінанак засноўваецца на асаблівасцях матэрыялу: аркуш тонкай паперы можна скасці ў любым напрамку і выразаць нажніцамі ці нажом узор, складана паўтараючы столькі разоў, колькі слаёў утварыў складзены аркуш. Раўнамерная інертная структура паперы, у адрозненне, скажам, ад слаістасці дрэва ці фактурнасці тканіны, не прымае ўдзелу ў стварэнні арнамента і дае поўны прастор для ўласнай творчасці. Таму нават пры масавым бытаванні гэтага віду народнага мастацтва агульныя рэгіянальныя асаблівасці выцінанак прасочваюцца невыразна, больш прыкметны ўласны почарк кожнага майстра.

Наяўныя ўзоры выцінанак у адпаведнасці з кампазіцыяй можна раздзяліць на тры асноўныя групы. Першую складаюць вырабы, якія ўмоўна можна назваць разеткавымі (цэнтрэчнымі, замкнёнымі).

Другую групу выцінанак вызначае кампазіцыя, якую можна назваць сіметрычнай (люстэркавай). На яе аснове будаваліся пашыраныя калісыці, глыбокатрадыцыйныя матывы ў выглядзе дрэва жыцця, букетаў і г.д., вядомыя ў ткацтве, вышываў, рослісе [4, 44].

Да трэцяй кампазіцыйнай разнавіднасці можна аднесці выцінанкі рапортнага тыпу. Доўгі аркуш паперы складвалі гармонікам, выразаны ўзор з многімі вертыкальнымі восямі сіметрыі шматрадова паўтараўся. Так выразалі фіранкі на вокны, падзоры на паліцы. Асноўная кампазіцыя — зубцы па ніжнім краі, буйныя матывы па вертыкалі — ланцужкі з ромбикаў, трохвугольнікаў, стрэлак і інш.

Матывы дэкару выцінанак надзвычай разнастайныя. Ёсць тут яўныя перайманні і перапрацоўкі даўно вядомых па іншых відах народнага мастацтва, нямала ўзята з гарадскога побыту і прамысловых вырабаў, а яшчэ больш — уласная творчасць — «як рука павядзе», — актывізаваная нейтральнасцю і інертнасцю матэрыялу. Пры ўсім гэтым перавага геаметрычных матываў відавочная. Зубчыкі, рады ромбаў, крыжыкі, шматпраменныя разеткі — водгулле іх сімвалічнай ролі звязанай са старажытнымі веснавымі звычаямі. Магчыма, круглыя разеткавыя выцінанкі выразаліся менавіта як сімвал свяціла, тым больш, што выконваліся да веснавых святаў. У некаторых месцах